

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

SSRİ-nin MİLLİ SİYASƏTİNDƏ AZƏRBAYCAN MƏSƏLƏSİ (1941-1945)

İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi
Elm sahəsi: – Tarix

İddiaçı: **Xalidə Habil qızı İbrahimova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: tarix üzrə elmləri doktoru, professor
Mais İsrail oğlu Əmrahov

Rəsmi opponentlər: tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Tahir Şamil oğlu Baxşəliyev

tarix üzrə elmlər doktoru
Mehman Sirac oğlu Süleymanov

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Cəbi Əmirvar oğlu Bəhramov

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.20 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: tarix üzrə elmlər doktoru, professor

İbrahim Xudaverdi oğlu Zeynalov

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Kəmalə Telman qızı Nəcəfova

Elmi seminarın sədri:

tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Fazil Eynulla oğlu Baxşəliyev

I.DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Tarixi hadisələrə münasibət həmişə müxtəlif olub və olacaqdır. Tarixçilər təmsil etdikləri dövrün, sinfin, qrupun nümayəndələri olduğundan yaranan tarixi əsərlər də müxtəlifdir. Bu baxımdan seçilmiş mövzu çoxtərəfli, mübahisəli, tarixçilərin ehtiyatla müraciət etdiyi məsələyə - SSRİ-nin anti-Azərbaycan milli siyasətinə həsr olunmuşdur.

Müharibə illərində Azərbaycan xalqının arxa cəbhədə göstərdiyi mərdlik, fədakarlıq, respublika və rayon hərbi komissarlıqlarının apardıqları hərbi-müdafiə işləri, əhalinin hərbi hazırlığının yüksəldilməsi, milli hərbi hissələrin və birləşmələrin yaradılması sahəsində qarşıya çıxan çətinliklər, xüsusilə peşəkar milli hərbi kadrların çatışmaması, döyüşən əsgərlərimizin rus dilini bilməməsi və ya zəif bilməsi, hərbi terminlərin lüğətinin olmaması və s. geniş araşdırılmamışdır. Sadalananlar sovet dövlətinin milli res-publikalara, xüsusilə türkdilli respublikalara, o sıradan Azərbaycana qarşı milli siyasətdə ikili münasibətinin nəticəsi olduğundan tədqiqatı aktuallaşdırır.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən məsələlərdən biri də müharibə illərində Cənubi Qafqaz respublikalarının Azərbaycan SSR-dən ərazi iddialarına Moskva tərəfindən şərait yaradılması, Cənubi Azərbaycanda baş verən milli-azadlıq hərəkatının boğulmasında SSRİ-nin rəhbər partiya və sovet orqanlarında yüksək mövqe tutmuş ermənilərin iştirakına SSRİ rəhbərliyinin göz yumması, Azərbaycana qarşı SSRİ-nin milli siyasətində yer alan ikili münasibətin araşdırılmamasıdır.

XX əsrin sonlarından başlayaraq Ermənistanın Azərbaycandan ərazi iddialarına, Azərbaycana qarşı elan olunmayan müharibələri davam etdirməsinə, keçmiş SSRİ Silahlı Qüvvələrinin Xankəndində yerləşən 366-cı alayının fəal iştirakı ilə Azərbaycanın neçə-neçə yaşayış məntəqəsində, xüsusilə Xocalı şəhərində soyqırımını törədilməsinə dünya ictimaiyyəti, beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycanın haqlı tələblərinə münasibət bildirməmələri, Qərb dairələrinin münasibətinin həllinə ikili standartlardan yanaşması, nəhayət 2015, 2016 və 2018-ci ilin hərbi əməliyyatlarından nəticə çıxarmayan və Azərbaycan Ordusunun gücünü düzgün qiymətləndirə bilməyən Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin 2020-ci ilin sentyabrında hücumu keçməsi nəticəsində Azərbaycan Ordusunun

əks-hücum əməliyyatlarına başlaması, Vətən müharibəsi - 44 günlük müharibənin Azərbaycanın tam qələbəsi ilə başa çatması və Ermənistan hərbi-siyasi rəhbərliyinin 2020-ci il noyabrın 10-da kapitulyasiya aktına imza atmağa məcbur olması araşdırılan mövzunun aktuallığını itirmədiyini göstərir. Bu baxımdan tarixi təcrübənin öyrənilməsi, səhvlərin aradan qaldırılmasına yönələn tədqiqatlara Azərbaycan tarixşünaslığının ehtiyacı vardır.

Süquta uğramış Sovet dövlətinin tarixində 1941-1945-ci illər müharibəsi dərin iz qoymuşdur. Müharibə tarixinə dair minlərlə əsər yazılmış, monoqrafiyalar çap edilmiş, dissertasiyalar müdafiə olunmuşdur. Bunların içərisində son 10-15 ildə işıq üzü görmüş ümumiləşdirici əsərlər xüsusi yer tutur¹. Qeyd olunan əsərlərdə 1941-1945-ci illər müharibəsinin ümumi məsələlərinə aydınlıq gətirilsə də, SSRİ-nin milli siyasətində müttəfiq respublikaların yeri və onların müharibədə iştirakına kifayət qədər diqqət verilməyib.

Azərbaycanın 1941-1945-ci illər müharibəsi dövrü tarixşünaslığının xronoloji cəhətdən bir neçə dövrə ayırmaq olar. Birinci dövr müharibə illərini əhatə edir. Dövrün tarixi müharibənin gedişində isti-isti yazılmağa başlanmışdır. Doğrudur, bu dövrdə nəşr olunan kitablar və məqalələr dərin elmi məzmununa malik olmayıb daha çox vətənpərvərlik, xalqlar dostluğu, beynəlmilətçilik ruhunda yazılmış, xalqın tarixi keçmişini nümunələrində ön və arxa cəbhə adamlarının döyüş ruhunun yüksəldilməsinə, “Hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün!” – şüarına tabe edilmişdir². İkinci dövr keçən əsrin 50-ci illərindən sonrakı dövrə

¹ Sultanov, Ç. Bakı nefti dünya şahmat taxtasında. 1939-1945-ci illər (rus dilindən tərcümə) / Ç. Sultanov. – Bakı: TEAS Press Nəşriyyat Evi, –2016. – 564 s.; Hasanlı, C. Soğuk Savaşın ilk çatışması: İran Azərbaycanı / C.Hasanlı. – İstanbul: Bağlam, –2005. – 580 s.; Война и общество 1941-1945: [в 2-х книгах] / Отв. ред. Г. Н.Севастьянов. Инс-т российской истории. – Москва: Наука, – кн.1. – 2004. – 480 с.; Война и общество 1941-1945: [в 2-х книгах] / Отв. ред. Г.Н.Севастьянов. Институт Российской истории. – Москва: Наука, – кн.2. – 2004. – 411 с.; Оришев, А.Б. Иранский узел. Схватка разведок. 1936-1945 гг. /А.Б. Оришев. – Москва: Вече, – 2009. – 395 с.

² Axundov, Ə. Azərbaycanlılar doğma Qafqaz uğrunda vuruşmalarda / Ə.Axundov. – Bakı: Azər nəşr, – 1943. – 24 s.; Heydərov, S. Xalqlar birliyinin qələbəsi / S.Heydərov. – Bakı: Azər nəşr, – 1966. – 157 s.; Hüseynov, İ. Slavyan xalqlarının vahid dövləti / İ.Hüseynov. – Bakı: SSRİ EA Azərbaycan filialının nəşriyyatı, – 1941. – 30 s.;

aidir. Bu illərdə işıq üzü görün əsərlərdə ayrı-ayrı qəhrəmanların həyatı, döyüş səhnələri üstünlük təşkil edir.³

Azərbaycanın 1941-1945-ci illər müharibəsində iştirakı tarixşünasılığında XX əsrin 70-80-ci illərinin tədqiqatları xüsusi yer tutur. Bəhs olunan dövrdə F.Bokov⁴, Q.Mədətov⁵, M.Abasov⁶,

İbrahimov, Z. Sovet İttifaqı xalqlarının partizan hərəkəti tarixindən // – Bakı: Propaqandist, – 1942. № 5, – s.58-66.; İbrahimov, Z. Azərbaycan xalqının ərəb işğalçılarına qarşı mübarizəsi / Z.İbrahimov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti nəşriyyatı, – 1942. – 148 s.; İbrahimov, Z. Babək / Z. İbrahimov . – Bakı: Azərənşr, – 1944. – 56 s.; Qasimov, Ə. Bir diviziyanın mübariz işi və adamları / Ə.Qasimov. – Bakı: Azərənşr, – 1944. – 40 s.; Qaziyev, M. Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan xalqı / M.Qaziyev. – Bakı: Azərənşr, – 1943. – 26 s.; Vəkilov, M. Cavanşir / C.M. Vəkilov. – Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1945. – 37 s.; Yaqubov, Ə.Ə. Azərbaycan alimləri Böyük Vətən müharibəsi illərində / Ə.Ə. Yaqubov. – Bakı: SSRİ EA Azərbaycan filialının nəşri, – 1942. – 34 s.; Казиев, М. Из истории борьбы азербайджанского народа против иноземных захватчиков /М. Казиев. – Баку: Азернешр, – 1942. – 35 с.; Казиев, М. Сыны Азербайджана в боях за родину / М.Казиев. – Баку: Азернешр, – 1943. – 24 с.; Токаржевский, Е. Крылатый богатырь. Летчик Гусейн Алиев: (Очерк) / Е. Токаржевский. – Баку: Азернешр, – 1942. – 24 с.

³Azərbaycanın Sovet İttifaqı Qəhrəmanları / – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, –1963. – 245 s.; Azərbaycanın mərd oğulları / tərt. edən Ə.Fətəliyev. Red. Y.Ağayev // Məqalələr məcmuəsi, – Bakı: Uşaqgəncnəşr, – 1959. – 129 s.; Azərbaycanın Sovet İttifaqı Qəhrəmanları / tərt. edəni və redaktoru Q.Ə.Mədətov // Məqalələr məcmuəsi, – Bakı: Azərənşr, – 1963. – 247 s.; Azərbaycanın şanlı oğulları /Buraxılışa məsul: S.Rəhimov, S.Məmmədov. Redaktorlar S.Rəhimov., İ.Hüseynov // – Bakı: Azərənşr, – 1942-1945: – I kitab, – 1942, – 100 s.; – II kitab, – 1944, – 156 s.; – III kitab, – 1945, – 160 s.; İsmayılov, İ.Z. Azərbaycanlıların İkinci Dünya müharibəsində iştirakı / İ.Z.İsmayılov. – Bakı: Qızıl-Şərq mətbəəsi, – 2000. – 192 s.; İsmayılov, İ.Z. Azərbaycan-İran əlaqələri XX əsrdə / İ.Z.İsmayılov. – Bakı: Azərbaycan DNA-nın nəşri, – 2006. – 96 s.; 77-я Симферопольская: Краткая история. /Сост.Багиров, Н.Т., Джавадов, И.А., Зейналов Р.Э. [и др.]. / – Баку: Азернешр, – 1974. – 161 с.; Тюленов, И. Битва за Кавказ (В кн.: В боях за Кавказ) /И.Тюленов. – Баку, 1968. – с.9-23/

⁴ Bokov, F.E. Azərbaycan övladlarının ölməz igidliyi / F.Bokov. – Bakı: Azərənşr, – 1971. – 217 s.

⁵Mədətov, Q.Ə. Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsi illərində. 1941-1945 /Q.Ə.Mədətov. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1965. – 504 s.; Мадатов, Г.А. Азербайджан в Великой Отечественной войне /Г.А.Мадатов. – Баку: ЭЛМ, – 1975. – 406 с.

⁶Abbasov, M.H. Azərbaycan Kommunist Partiyası Böyük Vətən müharibəsi dövründə cəbhəyə yardımını qüvvətləndirmək uğrunda mübarizədə / M.H.Abbasov. – Bakı: Azərənşr, – 1960. – 60 s.; yenə onun, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Əmi Məmmədov/

Ə.Bağırzadə⁷, R.Zeynalov və Borodetski⁸, Z.Bünyadov⁹, T.Novruzov¹⁰, F.Paşayev¹¹, Q.Orucov¹² və b. tədqiqatları qeyd olunan problemin mahiyyətinin açılmasında əhəmiyyəti yer tutur. Azərbaycan milli atıcı diviziyalarının Qafqaz döyüşlərində göstərdiyi qəhrə-manlığa dair bir sıra əsərlər yazılmışdır¹³. Müharibədə qəhrəmanlıq göstərən H.Aslanov¹⁴, İ.Məmmədov¹⁵, Q.Məmmədov¹⁶, A.Quliyev¹⁷, M.Bağirov¹⁸,

M.H.Abbasov. – Bakı: Gənclik, – 1975. – 54 s.; yenə onun, Баку в годы Великой Отечественной войны / М.Аббасов. – Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, – 1967. – 264 с.; yenə onun, Бакинская партийная организация в годы Великой Отечественной войны / М.Аббасов. – Баку: Азернешр, – 1990. – 356 с.

⁷ Bağırzadə, Ə. Azərbaycan ziyalıları müharibə illərində / Ə.Bağırzadə. – Bakı: Azərneşr, – 1970. – 442 s.; yenə onun, Qəhrəman gənclik / Ə.Bağırzadə. – Bakı: Gənclik, – 1970. – 150 s.; yenə onun, Патриотизм молодежи / А.Багирзаде. – Баку: Детгиздат, – 1962. – 140 с.

⁸ Zeynalov, R.Ə. Qafqaz dağlarının ətəklərindən Berlinədək: hərbi-tarixi очерк / R.Ə. Zeynalov, L.S. Borodetski. – Bakı: Azərneşr, – 1965. – 205 s.

⁹ Bünyadov, Z. Qırmızı terror / Z.Bünyadov. – Bakı: Azərneşr, – 1993. – 331 s.

¹⁰ Новрузов, Т.А. Трудовые подвиги колхозного крестьянства Азербайджана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) / Т.А. Новрузов. – Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, – 1963. – 102 с.

¹¹ Paşayev, F. Azərbaycan diviziyaları Böyük Vətən müharibəsi cəbhələrində / F.Paşayev. – Bakı: Elm, – 1975. – 28 s.

¹² Orucov, Q. Azərbaycan Qafqaz döyüşlərində / Q.Orucov. – Bakı: Azərneşr, 1980. – 160 s

¹³ Bokov, F.E. Azərbaycan övladlarının ölməz igidliyi / F.Bokov. – Bakı: Azərneşr, – 1971. – 217 s.; Мамедов, Р. Азербайджанцы сражались за родину/Р.Мамедов.–Баку: Ширваннешр, – 2005. – 160 с.; 77-я Симферопольская: Краткая история. (Сост.Багиров Н.Т., Джавадов И.А., Зейналов Р.Э. и др.). – Баку: Азернешр, – 1974. – 161 с.

¹⁴ Azərbaycanın Qızıl ulduzları: (kitab-albom) / tərtib edənlər: Q.Ə.Mədətov, M.H.Abbasov, R.E.Zeynalov [və b.] / – Bakı: İşıq, – 1975. – 318 s.; Azərbaycanın Sovet İttifaqı Qəhrəmanları / – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1963. – 245 s.; Azərbaycanın mərd oğulları / tərt. edən Ə.Fətəliyev. Red. Y.Ağayev // Məqalələr məcmuəsi, – Bakı: Uşaqgəncneşr, – 1959. – 129 s.

¹⁵ Azərbaycanın Sovet İttifaqı Qəhrəmanları / – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1963. – 245 s., – s.16-20.

¹⁶ Yenə orada, – s.138-141.

¹⁷ Azərbaycanın Sovet İttifaqı Qəhrəmanları / – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1963. – 245 s., – s.76-78.

¹⁸ Əmirov, H.T. Müseyib Bağirov / H.T.Əmirov. – Bakı: Azərneşr, – 1985. – 32 s.

M.Məhərrəmov¹⁹, M.Quliyev²⁰, B.Abbasov²¹, A.Cəfərov²², Ə.Verdiyev²³, N.Rəfiyev²⁴, İ.Süleymanov²⁵, X.Mustafayev²⁶, hərbi həkim İ.Sultanov²⁷ və başqaları haqqında əsərlər və məqalələr nəşr olunmuş, tədqiqatlar aparılmışdır.

Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü, prof. Q.Ə.Mədətovun “Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsində. 1941-1945” adlı monoqrafiyasında faşist Almaniyasına qarşı mübarizədə Azərbaycan zəhmətkeşlərinin oynadığı misilsiz rol hərtərəfli şərh olunur. Müəllifin monoqrafiyasında xalqımızın arxa cəbhədəki fəaliyyəti lazımınca işıqlandırılsa da, əldə olunan uğurlar rus xalqının qələbəsi kimi qeyd edilmişdir.

M.H.Abbasovun “Bakı Böyük Vətən müharibəsində” (rus dilində) adlı beş hissədən ibarət əsərində Bakı neftçilərinin cəbhəyə səfərbər edilməsinə, neft sənayesinin maddi-texniki bazasının zəifləməsinə, neftçıxarma sahəsində çətinliyi aradan qaldırmaq uğrunda Bakı fəhlələrinin fədakarlığına dair müəllifin faktları diqqətəlayiqdir. Ancaq bu əsərdə də, sovet ideologiyası üstünlük təşkil edir.

1970-ci ildə Ə.Bağırzadənin “Azərbaycan ziyalıları müharibə illərində” kitabı işıq üzü görmüşdür. Kitabda xüsusilə texniki sahədə çalışan ziyalıların müharibə illərindəki fəaliyyəti faktlarla açılmışdır. Müəllif əsərini zəngin arxiv materialları əsasında yazsa da, görülən işlərə “qələbəyə köməklik” etiketi vurulmuşdur. T.Ə.Novruzovun “Azərbaycan kolxozçusunun Böyük Vətən müharibəsi dövründəki əmək rəşadəti”

¹⁹ Qafarov, T.B. Məmməd Məhərrəmov / T.B.Qaffarov. – Bakı: Azərnəşr, – 1985. – 16 s.

²⁰ Rəfiyev, C.P. Mehdi Quliyev/ C.P. Rəfiyev. – Bakı: Azərnəşr, – 1985. – 21 s.

²¹ Tokarjevski, Y. Snayper Baloğlan Abbasov/Azərbaycanın şanlı oğulları. /Y.Tokarjevski. – Bakı: Azərnəşr, – 1944. – II kitab, – s.13-16.

²² Əzimzadə, Y. O

bizim fəxrimizdir // Kommunist. – 1944, 8 avqust, – s.2.

²³ Asim, Q. Əvəz Verdiyev // Kommunist. – 1944, 22 noyabr, – s.1.

²⁴ Asim, Q. İttifaqı Qəhrəmanı Nəcəfqulu Rəcəbəli oğlu Rəfiyev // Kommunist. – 1944, 18 noyabr, – s.1.

²⁵ Qaziyev, M. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, kiçik leytenant İdris Süleymanov /Azərbaycanın şanlı oğulları: [3 kitab] / M.Qaziyev. – Bakı: Azərnəşr, – II kitab. – 1944. – s.10-16.

²⁶ Mikayıl, R. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Xıdır Mustafayev // Kommunist. – 1944, 2 yanvar, – s.3.

²⁷ Qaziyev, M. Hərbi həkim İbrahim Sultanov / Azərbaycanın şanlı oğulları: [3 kitab]/ M.Qaziyev. – Bakı: Azərnəşr, – II kitab. – 1944. – s.89-100.

monoqrafiyasında respublika kənd əməkçilərinin qələbəsi partiyanın adı ilə bağlanmış, V.A.Belyayevanın “Azərbaycan fəhlələrinin Böyük Vətən müharibəsi dövründəki əmək rəşadəti” kitabında²⁸ faktlar lazımınca təhlil edilməmiş, xüsusilə neft sənayesi işçiləri arasında antisovet əhvali-ruhiyyənin yaranma səbəbləri və nəticələri unudulmuşdur.

Tədqiqatçı jurnalist Şəmistan Nəzirinin “Azərbaycan generalları” kitabında²⁹ repressiyaya məruz qalmış hərbi xadimlərimiz - sərkərdələrimiz haqqında qiymətli materiallar toplanmışdır.

Tədqiqat prosesində M.Əmrahovun “Azərbaycan mədəniyyəti İkinci dünya müharibəsi illərində” və “İkinci dünya müharibəsi. 1939-1945”, monoqrafiyasından istifadə olunmuşdur³⁰. Monoqrafiyada Azərbaycanın müharibədə iştirakı, qələbədəki payı arxiv materialları, dövrü mətbuat, statistik külliyyatlar və ədəbiyyat əsasında işıqlandırılmışdır.

Azərbaycan fəhlə sinfinin müharibə illərində əmək qəhrəmanlığına dair xeyli əsər nəşr olunmuşdur³¹. Tədqiqatın gedişində mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələrinə dair yazılmış əsərlərə, müdafiə olunmuş dissertasiyalara müraciət olunmuşdur³².

²⁸ Беляева, В.А. Трудовой героизм рабочих Азербайджана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) / В.А.Беляева. – Баку: Азнефтиздат, –1957. – 186 с.

²⁹ Nəzirli, Ş. Azərbaycan generalları / Ş. Nəzirli. – Bakı: Gənclik, – 1991. – 208 s.

³⁰ Əmrahov, M.İ. Azərbaycan mədəniyyəti İkinci dünya müharibəsi illərində / M.İ. Əmrahov. – Bakı: Elm, – 2004. – 336 s.; Əmrahov, M.İ. İkinci Dünya müharibəsi 1939-1945 / M.İ.Əmrahov. – Bakı: Mütərcim, 2010. – 552 s.

³¹ Azərbaycan SSR xalq təsərrüfatı Böyük Vətən müharibəsi illərində / – Bakı: Elm, – 1985. – 188 s.; Heydərov, S. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Böyük Vətən müharibəsi dövründə qələbəmizin ilhamçısı və təşkilatçısı olmuşdur // – Bakı: Azərbaycan məktəbi, –1957. №7, – s.62-72.; Heydərov, S. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası sovet xalqının Böyük Vətən müharibəsindəki tarixi qələbəsinin ilhamçısı və təşkilatçısıdır // – Bakı: Təbliğatçı, – 1955. №5, – s.23-29; Heydərov, S. Xalqlar birliyinin qələbəsi /S. Heydərov. – Bakı: Azərnəşr, – 1966. – 157 s.; Мадатов, Г.А. Азербайджан в Великой Отечественной войне /Г.А.Мадатов. – Баку: ЭЛМ, – 1975. – 406 с.; Новрузов, Т.А.Трудовые подвиги колхозного крестьянства Азербайджана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) / Т.А. Новрузов. – Баку: Изд-во АН Азерб ССР, – 1963. – 102 с.; Соколов, А.К. Советское нефтяное хозяйство. 1921-1945: /А.К.Соколов. – Москва: Издательский Центр Института Российской Истории РАН, – 2013. – 281 с.

³² Большаков, И.Г. Советское киноискусство в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) / И.Г.Большаков. – Москва: Госкиноиздат, – 1950. – 216 с.; Валиева Д. Советско-иранские культурные связи (1921-1960 гг.) / Д.Валиева. –

XX əsrin 50-80-ci illərində Azərbaycanın müharibədə iştirakı tarixşünaslığını araşdıraraq belə ümumiləşdirmə aparmaq olar ki, müharibənin ən ağır illərində xalq təsərrüfatını müharibənin tələblərinə uyğun qurmaq, ön cəbhəni silah-sursat, ərzaq, texnika və s. ilə müntəzəm təmin etmək üçün arxa cəbhədə adamlar yüksək fədakarlıqlar göstərmiş, ziyalılar öz əməkləri ilə faşizm üzərində qələbəni təmin etmək üçün məqsədyönlü fəaliyyət göstərmişlər.

Keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq işıq üzü görün tədqiqatlar müharibə tarixşünaslığında yeni mərhələni təşkil edir. Bu dövrdə işıq üzü görün əsərlərin əsas üstünlüklərindən biri sovetlər dönəmində açılanmasına qadağalar qoyulan məsələlərin izahına xüsusi diqqət yetirilməsidir. Belələrindən biri Talib Musayevin kitabıdır³³. Talib Musayev yeganə azərbaycanlıdır ki, Qərbi Azərbaycanda-Ermənistanın ayrı-ayrı rayonlarında 12 il fasiləsiz rayon partiya komitəsinin katibi, 8 il rayon icraiyyə komitəsinin sədri, 10 il Ermənistan SSR Ali Soveti sədrinin müavini kimi rəhbər vəzifələrdə işləmiş, hadisələrin iştirakçısı, bəzən də icraçısı olmuşdur. O, “yalançı soyqırımı” iddialarını, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına göz dikməsinə, Moskvanın əli ilə torpaq qopartmaq, kadrları ləkələmək məqsədilə həyata keçirilən tədbirləri faktların dili ilə açmış, Dağlıq Qarabağın və Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsi sahəsində ermənilərin fəaliyyətini faktlarla ifşa etmişdir. Araşdırılan problemlə əlaqədar Maksim Musayevin kitablarına müraciət olunmuşdur³⁴.

Ташкент: Наука, – 1965. – 170 с.; История советской многонациональной литературы 1941-1953: [в 6 томах] / ред. В.М.Пискунов. – Москва: Наука, – т.3. – 1970. – 631 с.; История русской советской музыки 1941-1945: [в 3 томах] / – Москва: Музгиз, – т.3. – 1959. – 980 с.; История русского искусства. (дополнительный): [в 13 томах] / – Москва: Наука, – 1964, – т.13. – 405 с.; Комков, Г.Д. Советская культура в годы Великой Отечественной войны / Г.Д. Комков, В.А. Куманев. – Москва: Наука, – 1965. – 45 с.; Комков, Г.Д. Идеино-политическая работа КПСС в 1941-1945 гг. / Г.Д. Комков. – Москва: Наука, – 1966. – 439 с.

³³ Musayev, T. Ermənilər və faciələrimiz. (XX əsrdə ermənilər tərəfindən xalqımızın başına gətirilmiş faciələr) / T.Musayev. – Bakı: Nurlar-Poliqrafiya Mərkəzi, – 2008. – 320 s.

³⁴ Musayev, M. Azərbaycanlı deputatlar SSRİ parlamentində (1938-1991)/ – M.Musayev. – Bakı: Ağrıdağ, – 2000.–175 s.; Musayev, M. Parlament və kəndlilər 100 ildə (1905-2005) / M.Musayev. – Bakı: Nurlar, – 2008. – 272 s.

Müharibə tarixinə dair materiallarla zəngin olan kitablar içərisində Çapay Sultanovun əsərləri xüsusilə seçilir. Ç.Sultanovun kitablarında müharibə tarixinə, müharibə edən dövlətlərin mövqeyinə yeni baxış formalaşdırılmışdır³⁵.

Tədqiqata cəlb olunan ədəbiyyatdan biri də, Teyyub Qurbanın kitabıdır³⁶. Kitabda Mir Cəfər Bağirovun çoxcəhətli siyasi fəaliyyəti arxiv sənədləri əsasında şəhr edilir, daşnak-rus məmurlarının Azərbaycanla qarşı məkrlı siyasəti ifşa olunur. Kitabın üstün cəhətləri ilə yanaşı çatışmayan cəhətləri də vardır. İlk növbədə materiallarda publisistik üslub üstünlük təşkil edir. Ayrı-ayrı məsələlərin izahı prosesində istifadə olunan arxiv sənədlərinin mənbəyi göstərilməmişdir. Kitab Mir Cəfər Bağirova haqq qazandırmaq mövqeyindən yazılmışdır. Teyyub Qurbanın tərtib etdiyi digər kitabda Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivində (bundan sonra ARPIİSSA) saxlanılan materialların bir hissəsi toplanmışdır. Buradakı sənədlərdən tədqiqat prosesində istifadə olunmuşdur³⁷. Ancaq kitabda arxiv sənədləri xronoloji ardıcılıqla verilsə də, fond nömrəsi, saxlama vahidləri, siyahı, iş nömrələri, vərəq sayı göstərilmədiyindən istifadədə çətinlik yaranır.

2013-cü ildə Adıgözəl Məmmədovun faktlarla zəngin olan kitabları işıq üzü görmüşdür³⁸. “M.C.Bağirov - Tam məxfi sənədlər” adlanan kitabda M.C.Bağirovun Azərbaycan siyasi idarəsinin rəisi və Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi işlədiyi zaman respublikadakı ictimai-siyasi vəziyyətdən, onun apardığı siyasətdən, Stalin və Beriya ilə əlaqələrindən bəhs olunur.

³⁵ Султанов, Ч. Выстояли бы СССР и Европа против фашизма в случае потери бакинской нефти? / Ч. Султанов. – Баку: Нафта-Пресс, – 2005. – 370 с.; уенə onun, Исторические расследования / Ч.Султанов. – Баку: Мугарджим, – 2016. – 632 с.

³⁶ Teyyub, Q. Düşmənlərdən güclü şəxsiyyət / Q.Teyyub. – Bakı: Şirvanəşr, – 2006. – 600 s.

³⁷ На имя Багирова, за подписью Багирова (Сборник архивных документов) / Составитель Тейуб Гурбан. Редактор А.Балаев / – Баку: ОЛ проект, – 2016. – 392 с.

³⁸ Məmmədov, A. Baş tutmamış çevriliş / A.Məmmədov. – Bakı: El-AL Lırnçe, – 2003. – 271 s.; Məmmədov, A. M.C.Bağirov. Unudulmuş səhifələr / A.Məmmədov. – Bakı: MBM, – 2010. – 275 s.; Məmmədov, A. M.C.Bağirov – Tam məxfi sənədlər / A.Məmmədov. – Bakı: Zərdabi LTD MMC, – 2013. – 320 s.

Cəmil Həsənlinin İkinci dünya müharibəsi illərində Türkiyə-İran və Rusiya münasibətlərinə həsr etdiyi monoqrafiyalarında məsələnin siyasi tərəfinə toxunulmuşdur³⁹. Müəllifin 2015-ci ildə nəşr olunmuş monoqrafiyası⁴⁰ bir sıra mühüm məqamların üzərinə işıq salmağa kömək edir. Kitabda İkinci dünya müharibəsi illərində Azərbaycanın beynəlxalq siyasətdə yeri və rolu, 1939-1945-ci illərdə Azərbaycanın ətrafında cərəyan edən diplomatik mübarizə, Bakı neftinin dünya siyasətində rolu, SSRİ-nin İran siyasətində Sovet Azərbaycanının iştirakı və respublikanın regional siyasətdə yeri, Cənubi Azərbaycan məsələsinin dövlətlərarası münasibətlərdə müzakirəyə çıxarılması geniş şəkildə araşdırılmışdır. Kitabın qiymətli cəhəti ondadır ki, müəllif Azərbaycan, Rusiya, Gürcüstan, Türkiyə, ABŞ, Fransa, Böyük Britaniya və digər ölkələrin nadir arxiv materiallarını elmi dövriyyəyə gətirərək 1939-1945-ci illərdə Azərbaycanın beynəlxalq siyasətdəki tarixinin maraqlı mənzərəsini yarada bilmişdir.

Azərbaycan neftçilərinin, neft-kimya və maşınqayırma sənayesi işçilərinin, dəmiryolçuların, dəniz donanmasının, tibb işçilərinin əməyinin faktlar və rəqəmlərlə əsaslandırıldığı “Bakı nefti qələbənin açarı: şərəfli keçmiş və işıqlı gələcək 1941-1945” kitabı araşdırılan problemin çox mühüm hissəsinə - Azərbaycanın arxa cəbhəsinin fəaliyyətinə həsr olunmuşdur.⁴¹

Azərbaycanın 20-50-ci illər tarixinin araşdırıcılarından biri tarix üzrə elmlər doktoru, professor İbrahim Zeynalovdur. Müəllifin 2018-ci ildə

³⁹ Həsənlı, C. Güney Azərbaycan: Tehran-Bakı-Moskva arasında (1939-1945) / Cəmil Həsənlı. – Bakı: Diplomat, 1998.-324 s.; Həsənlı, Cəmil. Güney Azərbaycanda Sovet-Amerika və İngiltərə qarşdurması 1941-1946/ C.Həsənlı.-Bakı: Azərbaycan, – 2001. – 576 s.; Həsənlı, C. SSRİ-Türkiyə: Soyuq müharibənin sınaq meydanı/ C.Həsənlı. –Bakı: Adiloğlu, – 2005. – 544 s.; Гасанлы, Дж. СССР-Иран: Азербайджанский кризис и начало холодной войны (1941-1946 гг.) / Дж.Гасанлы. – Москва: Герои Отечества, – 2006. – 560 с.; Гасанлы, Дж. Советская политика в Иранском Азербайджане, 1941-1946. Первый кризис холодной войны // – Москва: Вертикали истории, – 2003, № 5. – с.153-156;

⁴⁰Həsənlı, C. İkinci dünya müharibəsi illərində Azərbaycan hərbi, siyasi və diplomatik münasibətlərdə (1939-1945) / C.Həsənlı. – Bakı: Yazıcı, – 2015. – 540 s.;

⁴¹ Bakı nefti qələbənin açarı: şərəfli keçmiş, işıqlı gələcək: 1941-1945 /layih. rəhb. Z.Səmədzadə; layihə üzərində işləyib Z.Səmədzadə [və b.]. – Bakı: Neoprint, 2015.-451 s.

nəşr olunmuş “Totalitar Sovet Cəmiyyəti: Tarixin ibrət dərsləri-Azərbaycan SSR XX əsrin 20-50-ci illərində” monoqrafiyasında⁴² Azərbaycan SSR-in İkinci Dünya müharibəsində iştirakına dair xeyli sənəd tədqiqata cəlb edilmişdir. Monoqrafiyada XX əsrin 20-50-ci illərində Stalin və stalinizm məsələlərinə, L.P.Beriya və M.C.Bağirov cütlüyünün həyat və fəaliyyətinə, İkinci Dünya müharibəsi illərində M.C.Bağirovun Cənubi Azərbaycan məsələsində və Dağlıq Qarabağ probleminin həllində qətiyyətli mövqeyinə, Stalin-Bağirov dövrünün repressiya məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

Müstəqillik illərində araşdırılan problemlə əlaqədar Bəyimxanım Mirzəyeva, Nizami Əlizadə, Seyfəddin Abdullayev, V.C.İsmayılov, A.Piriyeva, K.Ş.Əmiraslanov, G.Hüseyn və b. dissertasiya müdafiə etmişlər⁴³. Lakin qeyd olunan dissertasiyalarda SSRİ-nin milli siyasətində Azərbaycana qarşı yeridilən ikili münasibətə demək olar ki, toxunulmamışdır.

Müharibə illərində Cənubi Azərbaycanla əlaqələrin yaradılması və möhkəmləndirilməsində Əziz Əliyevin rolu danılmazdır və dövrə aid yazılan kitablarda onun Cənubi Azərbaycandakı missiyasına və ÜİK(b)P

⁴² Zeynalov, İ. Totalitar Sovet Cəmiyyəti: Tarixin ibrət dərsləri-Azərbaycan SSR XX əsrin 20-50-ci illərində / İ.Zeynalov. – Bakı: Ləman nəşriyyat poliqrafiya MMC, – 2018, – 720 s.

⁴³ Mirzəyeva, B.M. Azərbaycanın Böyük Vətən müharibəsində iştirakı tarixinin tarixşünaslığı: / Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası / – Bakı, 1995. – 148 s.; Əlizadə, N.Ə. Azərbaycan dəmiryol nəqliyyatı Böyük Vətən müharibəsi illərində (1941-1945-ci illər): / Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası / – Bakı: 1997, – 134 s.; Abdullayev, S.Q. 1941-1945-ci illər müharibəsində Azərbaycanda hərbi-müdafə və hərbi təşkilatı iş: / tarix üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası / – Bakı, 2000. – 181 s.; İsmayılov, V.C. Cənubi Azərbaycanda milli-demokratik hərəkatların məğlubiyyətində böyük dövlətlərin rolu (XX əsrin I yarısı): / Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası / . – Bakı, 2006. – 156 s.; Amiraslanov, K.Ш. Современная миграция населения в Азербайджанской ССР и ее влияние на формирование трудовых ресурсов: / Автореф. диссертации доктора философии по истории / – Баку, 1975. – 21 с.; Piriyeva, A. Böyük Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycan xalqının cəbhə ilə arxanın birliyi uğrunda mübarizəsi: tarix elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya: 07.02.00 /Afaq Piriyeva; N.Tusi adına Azərb. Dövlət Pedaqoji İns-tu. – Bakı, 1991. – 151 s.; Hüseyn, G. Bakı dəniz limanı 1941-1945-ci illər müharibəsi dövründə: tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya: 5503.02 / Günay Hüseyn; AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix İn-tu. – Bakı, 2017. –165 s.

Dağıstan Vilayət Komitəsinin birinci katibi işlədiyi dövrdəki fəaliyyətinə toxunulmuşdur⁴⁴. Təəssüf ki, bu kitablarda Ə.Əliyevin ictimai-siyasi görüşlərini xarakterizə edən sənədlər daxil edilməmişdir. Bu baxımdan A.G.Hacıyevin kitabı qeyd olunan boşluğun doldurulması sahəsində irəli atılmış addım hesab oluna bilər. Kitabda Ə.Əliyevin tərcümeyi-halı verilmiş, DMK-nin qərarı baxımından Dağıstanda həyata keçirilən tədbirlər arxiv sənədləri və mətbuat materiallarına istinadən faktlarla açıılmışdır.

Dissertasiyada araşdırılan problemlərdən biri də SSRİ-nin rəhbər dairələrinin anti-Azərbaycan milli siyasətinin bariz nümunəsi olan 21 Azər hərəkatına münasibətdir. Bəhs olunan problemə dair ədəbiyyatın təhlili deməyə əsas verir ki, Güney Azərbaycanda şah rejiminin devrilməsindən sonra çap edilmiş əsərlərdə, müsahibə və xatirələrdə 1941-1946-cı illərdə Güney Azərbaycandakı milli-demokratik hərəkat və muxtariyyət tələbi haqqında həqiqətlər etiraf olunmağa başlamış, Güneydə azadlıq istəyən xalqın başına gətirilən faciələr böyük ürək ağrısı ilə xalqa çatdırılmışdır. Bu sahədə M.Çeşməzərin əməyi böyük olmuşdur.⁴⁵

Araşdırmalar göstərir ki, Güney Azərbaycandakı hərəkata Sovetlərin xəyanəti və müdaxiləsi, cənubda muxtar dövlətin yaradılmasına Stalin-Mikoyan-Beriya qrupunun münasibəti, İran Xalq Partiyasının (Tudə) Azərbaycan Demokrat Firqəsinə qısqanc münasibəti və bir çox hallarda partiyaya qarşı əks-həmlələrin təşkil olunması, Qəvamülsəltənənin

⁴⁴ Azərbaycanın və Dağıstanın böyük oğlu (Görkəmli dövlət və elm xadimi Əziz Əliyevin 100 illiyinə həsr olunmuş təntənəli Yubiley gecəsi materialları / Komissiya sədri Elçin Əfəndiyev – Azərbaycan Respublikasının Baş nazirinin müavini) // – Bakı: Göytürk, – 1998. – 250 s.; Əliyev, Ə. Böyük ömrün anları // Ə.Əliyev. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 167 s.; Talıblı, T. Əziz Əliyev-dövrü, həyatı, şəxsiyyəti / T.Talıblı. – Bakı: Göytürk, 1997. – 285 s.; Vəkilov, C.M. Azərbaycan Respublikası və İran: 40-cı illər / C.M.Vəkilov. – Bakı: Gənclik nəşriyyatı, – 1991. – 135 s.; Воспоминания об Азизе Алиеве (Сборник) / – Баку: Язычы, – 1983. – 139 с.; Гаджиев, Адиль-Герей. Азиз Мамед Керимович Алиев, первый секретарь Дагестанского областного комитета ВКП (б) в годы Великой Отечественной войны и послевоенного развития (общественно-политические взгляды). Учебное пособие для студентов Международной Академии Востока / А.Г. Гаджиев. – Махачкала: Новый день, – 2001. – 104 с.

⁴⁵ Çeşməzər, M.M. Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması və fəaliyyəti / M.Çeşməzər. – Bakı: Elm, – 1986. – 160 s.

Sovetlərlə sövdələşməsinin mahiyyəti, Milli Hökumətin süqutunda neft amilinin rolu, İrana qarşı Sovet ekspansiyasının niyyətləri, şah qoşunlarının Azərbaycana hücumundan əvvəl hazırlanmış təxribat əməliyyatları, Milli Hökumətin məğlubiyyətinin səbəbləri, taktiki səhvləri və ondan irəli gələn ibrət dərsləri SSRİnin süqutuna qədər birtərəfli araşdırılaraq sovet ideologiyasının tələbləri baxımından izah olunmuş, Cənubi Azərbaycandakı milli-demokratik hərəkata separatçılıq damğası vurulmuşdur. Azərbaycan Demokrat Fırqasının mühacirət dövründə 21 Azərlə, S.C.Pişəvəri, Azərbaycan Milli Hökuməti və onun fəaliyyəti ilə bağlı bir neçə kitab, broşura, bloknot çap edilmişdir⁴⁶. S.C.Pişəvərinin seçilmiş əsərlərində⁴⁷ 21 Azər hərəkətinə və Azərbaycan Milli Hökumətinə sovetlərin münasibəti, SSRİ-nin milli siyasətində Azərbaycana qarşı ikili standartlara dair maraqlı materiallara rast gəlinir.

Araşdırılan problemə türk tarixçiləri də əsərlər həsr etmişlər. Kamuran Gürünün kitabında, həmçinin Türkiyə Böyük Millet Meclisi Tutanak Dergisindən və Yakıncağ Türkiyə tarixinin I cildindən istifadə olunmuşdur.⁴⁸

Müharibə tarixşünaslığında Rusiya tarixçilərinin əsərlərinin xüsusi yeri vardır. Tədqiqat prosesində rus dilində nəşr olunan 6 cildlik “Böyük Vətən müharibəsi tarixi”nin II cildinin 13-cü fəslı, IV cildin 20-ci fəslı, müharibə dövrü mədəniyyət tarixinə, onun ayrı-ayrı sahələrinə aid əsər

⁴⁶ Əhmədov, V. M.C.Pişəvəri: həyatı, mühiti və yaradıcılığı /V.Əhmədov. – Bakı: Göytürk, – 1998. – 195 s.; Güney Azərbaycan / Ş.Tağıyeva, S.Bayramzadə / – Bakı: Orxan, – 2000. – 516 s.; Tağıyeva, Ş. Güney Azərbaycan (Məlumat kitabı) / Ş.Tağıyeva, Ə.Rəhimli, S.Bayramzadə. – Bakı: – Orxan, – 2000. – 516 s.

⁴⁷Pişəvəri, M.C. Seçilmiş əsərləri /Toplayan, tərtib və tərcümə edənlər: Ə.Əminzadə, T.Musəvi və H.Ciddi. Red-ru Əmirəli Lahrudi. – Bakı: Azər nəşr, 1984. – 430 s.; Pişəvəri, S.C. İran Azərbaycanında demokratik hərəkət tarixi. – Bakı: 1947. – c.I-II.; Pişəvəri, S.C. Xatirələr (1941-1945) / S.C.Pişəvəri. – Bakı: Azərbaycan Demokrat Fırqasının nəşri, – 2005. – 394 s.

⁴⁸Kamuran, Gürün. Türkiyə-Sovyet İlişkileri (1920-1953).–Ankara, Atatürk Kultur Dil ve Tarih Yüksək Kurumu Türk Tarih yayınları,–1991. – 326 s.; Türkiyə Böyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, – Cilt 9, – Birləşim 101, – 18 Temmuz 1951. – s.204-205.; Yakıncağ Türkiyə Tarihi 1908-1980 / Hazırlayan: SinaAkşin, Gemil Koçak, Hikmet Özdemir, Korkut Boratay, Selahettin Hilav, Murat Katoğlu, Ayüla Ödekan. – İstanbul: Kulebek Matbaacılık, – c.1, – 2004. – 633 s.

və məqalələr təhlil olunmuşdur. İ.Q.Bolşakovun⁴⁹ və B.V.Levşinin kitabı⁵⁰, müharibə dövründə ideoloji mübarizədə və əldə olunan qələbədə mənəvi-siyasi faktorun roluna həsr olunan Q.D.Komkov və V.A.Kumanev⁵¹, D.A.Volkoqonov⁵² və Q.V.Konstantinovun⁵³ məqalələri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Araşdırılan problemin öyrənilməsində N.K.Baybakov⁵⁴, A.İ.Balaşov və Q.P.Rudakov⁵⁵, İ.Q.Bolşakov⁵⁶, N.A.Voznesenski⁵⁷, A.A.Qreçko⁵⁸, S.İ.Drobzyazko⁵⁹, Q.D.Komkov⁶⁰, Q.S.Kravçenko⁶¹, A.A.Qreçko⁶², K.A.Zallesski⁶³,

⁴⁹ Большаков, И.Г. Советское киноискусство в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) / И.Г.Большаков. – Москва: Госкиноиздат, –1950.– 216 с.

⁵⁰ Левшин, Б.В. Советская наука в годы Великой Отечественной войны / Б.В. Левшин. – Москва: Наука, – 1983. – 382 с.

⁵¹Комков, Г.Д., Куманев В.А.Советская культура в годы Великой Отечественной войны / Г.Д. Комков, В.А. Куманев. – Москва: Наука, – 1965. – 45 с.

⁵²Volkoqonov, D. Zəfər və faciə / D.Volkoqonov. – Bakı: Karvan, 1998.

⁵³Константинов, Ф.В. Творчество социалистической идеологии // Правда. – 1975, 10 апреля. – с.4

⁵⁴ Байбаков, Н.К. От Сталина до Ельцина /Н.К.Байбаков. – Москва: ГазОил пресс, – 1998. – 352 с.

⁵⁵ Балашов, А.И., Рудаков, Г.П. История Великой Отечественной войны /А.И.Балашов, Г.П. Рудаков. – СПб.: Питер, – 2005. – 464 с.

⁵⁶ Большаков, И.Г. Советское киноискусство в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) / И.Г.Большаков. – Москва: Госкиноиздат, – 1950. – 216 с.

⁵⁷ Вознесенский, Н.А. Военная экономика СССР в период Отечественной войны / Н.А. Вознесенский. – Москва: Госполитиздат, – 1948. – 192 с.

⁵⁸ Гречко, А.А. Битва за Кавказ / А.А.Гречко. – Москва: Воениздат, – 1967. – 424 с.

⁵⁹Дробязко, С.И. Вторая Мировая война 1939-1945. Русская освободительная армия / С.И.Дробязко. – Москва: АСТ, – 1998. – 45 с.; Дробязко, С.И. Вторая Мировая война 1939-1945. Восточные легионы и казачьи части в Вермахте / С.И.Дробязко. – Москва: АСТ, – 1999. – 46 с.

⁶⁰ Комков, Г.Д. Идеино-политическая работа КПСС в 1941-1945 гг. / Г.Д. Комков. – Москва: Наука, – 1966. – 439 с.

⁶¹ Кравченко, Г.С. Военная экономика СССР в 1941-1945 гг. /Г.С. Кравченко. – Москва: Военное Издательство Министерства Обороны СССР, – 1963. – 400 с.

⁶² Гречко, А.А. Битва за Кавказ / А.А.Гречко. – Москва: Воениздат, – 1967. – 424 с.

⁶³Залесский, К.А. Кто есть кто во Второй мировой войне. Германия и союзники / К.А.Залесский. – Москва: Вече, – 2010. – 464 с.

Q.D.Komkov⁶⁴, Q.D.Komkov və V.A.Kumanev⁶⁵, Q.S.Kravçenko⁶⁶, S.Y.Lavrenov və İ.M.Popov⁶⁷, A.B.Orişev⁶⁸, V.Suvorov⁶⁹, İ.Tyulenov⁷⁰, A.Topıtyqın⁷¹, S.F.Edlinski⁷² və b. əsər və məqalələrindən istifadə edilmişdir.

2004-cü ildə Rusiya Tarixi İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən nəşr edilmiş iki kitabdan ibarət “Müharibə və cəmiyyət” toplusunda müharibə tarixşünaslığının ayrı-ayrı problemlərinə dair tarixçi alimlərin məqalələri toplanmışdır⁷³. Toplunun üstün cəhəti ondadır ki, müəlliflər xarici ölkələrin arxiv materiallarından və Qərb ölkələri alimlərinin əsərlərindən istifadə edərək fərqli mülahizələr irəli sürmüşlər. Müharibə illəri həqiqətlərinin öyrənilməsində Mark Soloninin kitabı⁷⁴ diqqəti cəlb edir. M.Solonin SSRİ-nin İkinci dünya savaşı ərəfəsi və müharibə illərində Kremlin siyasətinin iç üzünü açmağa cəhd etmiş, müharibənin gedişində

⁶⁴Комков, Г.Д. Идеино-политическая работа КПСС в 1941-1945 гг. / Г.Д. Комков. – Москва: Наука, – 1966. – 439 с.

⁶⁵Комков, Г.Д., Куманев В.А. Советская культура в годы Великой Отечественной войны / Г.Д. Комков, В.А. Куманев. – Москва: Наука, – 1965. – 45 с.

⁶⁶Кравченко, Г.С. Военная экономика СССР в 1941-1945 гг. / Г.С. Кравченко. – Москва: Военное Издательство Министерства Обороны СССР, – 1963. – 400 с.

⁶⁷Лавренов, С.Я., Попов, И.М. Советский Союз в локальных войнах и конфликтах / С.Я.Лавренов, И.М.Попов. – Москва: АСТ; Астрел, – 2003. – 778 с.

⁶⁸Оришев, А.Б. Иранский узел. Схватка разведок. 1936-1945 гг. / А.Б. Оришев. – Москва: Вече, – 2009. – 395 с.

⁶⁹Суворов В. Ледокол / В. Суворов. – Москва: АСТ, – 2000. – 432 с.; Суворов, В. День / В. Суворов. – Москва: АСТ, – 2000. – 426 с.

⁷⁰Тюленов, И. Битва за Кавказ (В кн.: В боях за Кавказ) / И.Тюленов. – Баку, 1968. – с.9-23.

⁷¹Топтыгин, А. Неизвестный Берия / А.Топтыгин. – Москва: Олма-пресс, – 2002. – 480 с.

⁷²Эдлинский, С.Ф. Каспийский транспортный флот в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. / С.Ф.Эдлинский. – Москва: Мор-транспорт, – 1963. – 228 с.

⁷³Война и общество 1941-1945: [в 2-х книгах] / Отв. ред. Г. .Севастьянов. Инст-т российской истории. – Москва: Наука, – кн.1. – 2004. – 480 с.; Война и общество 1941-1945: [в 2-х книгах] / Отв. ред. Г.Н.Севастьянов. Институт Российской истории. – Москва: Наука, – кн.2. – 2004. – 411 с.

⁷⁴Солонин, М.С. Запретная правда о Великой Отечественной. Нет блага на войне! (“Грязное белье” в Кремле) / М.С. Солонин. – Москва: Яуза-пресс, – 2014. – 288 с.

milyonlarla insanın ölümündə Stalinin və onun ətrafının günahkar olduğunu faktlarla sübuta yetirmişdir.

V.R.Medinskinin kitabında⁷⁵ sürülən fərziyyələr və onların faktlarla izahı maraqlıdır. V.Medinskinin hadisələrə geosiyasi cəhətdən yanaşması İkinci Dünya müharibəsinin həm Rusiya, həm də dünya tarixi üçün yerini müəyyənləşdirməyə imkan verir

2018-ci ildə tarix elmləri doktoru, professor Mixail Yuryeviç Muxinin “Qələbənin yanacağı: Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsi illərində. 1941-1945-ci illər” monoqrafiyası çap olunmuşdur⁷⁶. 6 fəsildən ibarət monoqrafiyada Azərbaycan neftçilərinin fəaliyyəti, “İkinci Bakı” yaradılması sahəsində həyata keçirilən tədbirlər, kadr hazırlığı və s. məsələləri, həmçinin Azərbaycan milli diviziyalarının yaranması və onların müharibə illərindəki döyüş yolu, arxa cəbhə adamlarının fədakar əməyi, cəbhəyə ümumxalq yardımında Azərbaycan əməkçilərinin iştirakı faktlarla göstərilmişdir.

Qeyd olunan müsbət cəhətlərlə yanaşı, monoqrafiyada çatışmazlıqlar da vardır. Monoqrafiyanın birinci və ikinci fəsilləri işlənərkən Azərbaycanın Rusiya tərkibinə könülü daxil olması fikrinin əsaslandırılmasına cəhd edilmişdir. Müəllif Azərbaycan diviziyalarının döyüş yoluna nəzər salarkən azərbaycanlı döyüşçülərin rus dilini zəif bilməsini qabartmış, milli diviziyalara münasibətdə SSRİ-nin milli siyasəti arxa plana çəkilmiş, kadr hazırlığı, hərbi və texniki vasitələrlə təchizat, və s. məsələlər “unudulmuşdur”.

Rus dilində nəşr olunan statistik məcmuələrdəki göstəricilər fakt və arqumentlərin doğruluğunun təsdiqində əsas götürülmüşdür.⁷⁷

⁷⁵Мединский, В.Р. Война. Мифы СССР. 1939-1945. Второе издание /В.Р. Мединский. – Москва: ОЛМА Медиа групп, – 2014. – 704 с.

⁷⁶ Мухин, М. Топливо Победы: Азербайджан в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) / М.Мухин. – Москва: Художественная литература, – 2018. – 248 с.

⁷⁷ Баку в цифрах: (Стат. сб.) / – Баку: Изд-во Коммунист, – 1967. – 99 с.; Достижения Советского Азербайджана за 40 лет в цифрах: (Стат. сб.) / – Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, – 1960. – 259 с. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 60-летию образования СССР. (Юбилейный статистический ежегодник). – Баку: Азернешр, – 1982. – 3-52 с.; Народное хозяйство Азербайджанской ССР. (Статистический сборник). – Баку: Госстатиздат, – 1957. – 525 с.; Полвека назад: Великая Отечественная война

Müharibə tarixinə dair Qərbdə yeni nəşrlər işıq üzü görmüşdür. İkinci dünya müharibəsi tarixinə, o cümlədən müharibənin 1941-1945-ci illər dövrünə dair ABŞ⁷⁸, Böyük Britaniya, Fransa⁷⁹ və Almaniya tarixçilərinin⁸⁰ əsərlərinə, həmçinin milliyyətə alman olan Avstriya tarixçisi, yazıçı Erix Fayqlın 2009-cu ildə nəşr olunmuş kitabına⁸¹ münasibət bildirilmişdir.

Tədqiqat işində ÜİK(b) P MK-nın, SSRİ XKS-nin və SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin, həmçinin Azərbaycan SSR XKS və Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin müharibə dövründəki qərarları, DMK-nin əmrləri və direktivləri, Azərbaycan K(b)P MK rəhbərliyinin döyüşən ordu rəhbərləri ilə yazışmaları və Azərbaycan K(b)P MK bürosunun qərarları, müharibə dövrünə dair AR MDTA, ARPİİSSA, AMEA-nın A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun arxivinin sənədləri təşkil edir. Araşdırılan problem üzrə internet saytlarında yerləşdirilən Rusiya Federasiyası Dövlət Arxivinin, Rusiya Federasiyası Müdafiə Nazirliyinin Mərkəzi Arxivinin (ЦАМО) sənədləri tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycanın İkinci Dünya müharibəsində iştirakını əhatə edir. Tədqiqatın predmeti isə müharibə illərində Azərbaycan SSRİ-nin faşizm üzərində qələbədə rolu və SSRİ-nin milli siyasətində Azərbaycana münasibətdə ikili yanaşma təşkil edir.

(Цифры и факты)/ – Москва: Просвещение, – 1995. –112 с.; Промышленность Азербайджана за 40 лет (1920-1960 гг.) / – Баку: Азнефтиздат, – 1960. – 135 с.; Транспорт и связь СССР (Стат. сб.) / – Москва: Госстатиздат, – 1967. – 331 с. Численность и состав населения СССР: по данным Всесоюзной переписи населения 1979 года / – Москва: Финансы и статистика, – 1984. – 365 с.; Юбилейный статистический ежегодник (Народное хозяйство СССР: 1922-1982) / – Баку: Финансы и статистика, – 1982. – 623 с.

⁷⁸ Mais, Ə. İkinci dünya müharibəsi tarixinin öçerkləri / Mais Əmrah. – Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2015. – 394 s., – s.23.

⁷⁹ Yenə orada, – s.28.

⁸⁰ Далем, Франц. Накануне второй мировой войны. 1938 г. - авг 1939 г.: Воспоминания: [в 2-х т]. (Пер.с нем.)/Ф.Далем. – Москва: Политиздат, – т.1. – 1982. – 366 с., 1 л. порт.

⁸¹ Erix, F. İpək yolu üzərində Odlar yurdu - Azərbaycan tarixi / F.Erix. – Bakı: AzərTac, – 2009. – 183 s.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində müharibə illərində faşizm üzərində qələbədə Azərbaycan xalqının əməyinin lazımlıca qiymətləndirilməməsi, yaranmış tarixi şansdan istifadə olunaraq Şimali Azərbaycanla Cənubi Azərbaycanın birləşdirilmə-məsi və bu sahədə rus-erməni-gürcü qruplaşmasının rolunun aşkara çıxarılması üçün SSRİ-nin milli siyasətinin anti-Azərbaycan mövqeyinin faktlarla sübut olunması qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur.

Tədqiqatın vəzifəsi kimi aşağıdakı məsələlərin araşdırılması vacib hesab edilmişdir:

-Müharibə ərəfəsində respublikada hərbi-müdafiə işinin vəziyyətini araşdırmaq, müdafiə işinin təşkili və əhalinin hərbi hazırlığının vəziyyətini öyrənmək, təhlillər və ümumiləşdirmələr aparmaq;

-Müharibə illərində Azərbaycanda hərbi səfərbərlik, döyüşən ordu hissələrinin formalaşdırılması sahəsində görülən işlərin həcmi və əhəmiyyətini düzgün müəyyənləşdirmək, hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi sistemini araşdırmaq;

-Milli diviziyaların təşkili, onların döyüş yoluna dair yeni faktları aşkara çıxarmaq;

-Sovet-İran əlaqələrində Azərbaycanın rolunu işıqlandırmaq;

-Faşizm üzərində qələbədə Azərbaycan xalqının rolunu faktik materiallar əsasında təhlil etmək.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işinin metodoloji əsasını elmi obyektivlik, problemlə bağlı faktların və tarixi məlumatların öyrənilməsinə sistemli və kompleks yanaşma, tarixlə məntiqin birliyi, ardıcılıq, müqayisə etmə, mənbələrə və tarixi ədəbiyyata tənqidi münasibət təşkil edir. Mənbələrlə işləyərkən induktiv metoddan daha geniş istifadə edilmiş, bir çox məsələlərin təhlilində deduktiv metoda da üstünlük verilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiyanın mövzusunun spesifik xarakter daşdığını nəzərə alaraq aşağıdakı müddəalar müdafiəyə çıxarılmışdır:

-Milli diviziyalarda diviziyadaxili münasibətlərinin milli zəmində gərginləşdirilməsinin başlıca səbəbi qeyri-azərbaycanlı zabıt kadrların rəhbər heyəti təşkil etməsidir;

-Milli hərbi kadr hazırlığı problemlərinin və neqativ halların mənbəyinin əsasında müsəlmanlardan ibarət döyüşçülərə mənfə münasibətin dayanmasıdır;

-Azərbaycan SSR-ə qarşı ermənilərin və gürcülərin ərazi iddialarına SSRİ Mərkəzi aparatında rəhbər orqanlara başçılıq edən rus-erməni-gürcü qruplaşması şərait yaradırdılar;

-Azərbaycanda antisovet əhvali-ruhiyyənin yaranmasının səbəblərinin kökündə SSRİ-nin milli respublikalara, o cümlədən Azərbaycan SSR-ə olan ikili münasibət dayanırdı;

-Cənubi Azərbaycanda baş verən hadisələrə SSRİ ikili standartlardan yanaşırdı. Şimali Azərbaycanla Cənubi Azərbaycanın birləşmək imkanının baş tutmamasında İ.Stalin günahkardır. O, hesab edirdi ki, Qafqazda iki xristian respublikasına qonşu olan güclü və böyük Azərbaycan yaradılması bölgədə qüvvələrin nisbətini dəyişə bilərdi;

-SSRİ rəhbərliyinin Azərbaycanla bağlı milli siyasətindəki ikili standartlardan biri Bakının “cəbhəyanı şəhər” elan olunmaması və Bakıya “Qəhrəman şəhər” adının verilməməsidir;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyinin əsasını Azərbaycanla bağlı SSRİ-nin milli siyasətindəki çatışmazlıqların aşkara çıxarılması təşkil edir. Arxiv materialları və ədəbiyyatın təhlili nəticəsində sübut olunmuşdur ki, faşizm üzərində qələbədə Azərbaycan xalqının istər ön, istərsə də arxa cəbhədə əməyi lazımınca qiymətləndirilməmişdir. Milli diviziyaların təşkilində və onlara qeyri- azərbaycanlıların rəhbər təyin olunmasındakı nöqsanlar, milli hərbi hissələrin zəifləməsinə, millətçilik hissələrin qüvvətlən-məsinə səbəb olan antimilli siyasət arxiv sənədləri ilə sübut olunmuşdur. Mühəribənin sonuna yaxın Şimali Azərbaycanla Cənubi Azərbaycanın birləşdirilməsi şansının yaranmasının əsaslandırılması, bu sahədə rus-erməni-gürcü qruplaşmasının və SSRİ-nin rəhbər partiya və sovet təşkilatlarının anti-Azərbaycan siyasətinə dair faktlar tədqiqat işinin yeniliyi hesab oluna bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işində müharibə dövründə milli diviziyaların strukturuna, şəxsi heyətin tərkibinə, ayrı-ayrı bölmələrə (diviziya, alay, taqım və b.) rəhbərlik edənlərin fəaliyyətinə, Azərbaycan K(b)P MK rəhbərliyinin döyüşən ordu rəhbərləri ilə yazışmalarına dair arxiv sənədləri ilk dəfə tədqiqata cəlb edilmişdir. Tədqiqat prosesində dövrü mətbuat materiallarından,

statistik külliyyatlardan və hesabatlardan, xüsusilə son 15-20 ilin ədəbiyyatından, internet saytlarının materiallarından istifadə olunmuş, tarixşünaslıqda problem olaraq irəli sürülən iddialara aydınlıq gətirilməsinə cəhd edilmişdir. Dissertasiyada istifadə edilmiş arxiv sənədlərindən, faktiki materiallardan, elmi nəticələr və ümumiləşdirmələrdən Azərbaycan tarixinə dair əsərlərin, dərsliklər və dərs vəsaitlərinin yazılmasında, ixtisas kurs və seminarların aparılmasında köməkçi vəsait kimi istifadə edilə bilər.

Tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas elmi nəticələri və məzmunu müəllifin xaricdə və Azərbaycanda nəşr edilən nüfuzlu elmi jurnallarda çap olunmuş 17 məqaləsində, respublika və beynəlxalq elmi konfranslarda etdiyi çıxışlarda öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrasında yerinə yetirilmiş və kafedranın 2019-cü il 03 iyul tarixli (prot. №14) iclaslarında müzakirə edilərək müdafiəyə tövsiyə olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş (3-19), üç fəsil (20-133), (o cümlədən 9 yarımfəsil - 1.1. (20-26), 1.2. (26-37), 1.3. (38-44), 1.4. (44-56), 2.1. (57-74), 2.2. (75-95), 3.1. (96-105), 3.2. (105-116), 3.3. (116-133), nəticə (134-141) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından (142-170) ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi (ədəbiyyat siyahısı istisna edilməklə) 275 min 287 işarədir.

II. DISSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tarixi-xronoloji çərçivəsi, obyekt, mövzunun öyrənilmə səviyyəsi, məqsəd və vəzifələr, elmi yenilik və təcrübə əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmiş, metodoloji əsası, tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq bazası təhlil edilmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslə "Azərbaycan SSR 1941-1945-ci illər müharibəsi ərəfəsində və illərində. Milli siyasətdə deformasiya" adlanır və dörd yarımfəsildən ibarətdir. "Azərbaycan SSR müharibə ərəfəsində. Stalin milli siyasətinin nəticələri" adlanan birinci yarımfəsildə sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan SSR-də ictimai-

siyasi, iqtisadi və mədəni sahədə baş verən dəyişikliklər faktlarla göstərilmişdir.

İkinci yarımfəsil **“Almaniyanın SSRİ-yə hücumu. Hərbi və mənəvi səfərbərlik. Milli münasibətlərdə dəyişiklik”** adlanır. Bu yarımfəsildə müharibə başlayanda orduya səfərbərliyin respublikada ümumxalq hərəkətinə çevrilməsi, milli diviziyaların formalaşdırılması qeyd olunmuş ⁸², kadrların sıradan çıxarılmasında ermənilərin rolu, Ü.Hacıbəyovun hədəfə alınması, onun yaxın dostlarının həbs edilməsi, ermənilərin Səməd Vurğuna qısqançılıqla yanaşması səbəbli detallarla əsaslandırılmışdır. ⁸³

“Tarixi keçmişin öyrənilməsinə diqqətin artırılması. Ermənilərin anti-Azərbaycan fəaliyyəti” adlanan üçüncü yarımfəsildə müharibənin başlanması ilə ideoloji iş sahəsində qarşıda duran vəzifələr müəyyənləşdirilmiş, M.Şaginyanın “Nizami Gəncəvi” əlyazması⁸⁴ və SSRİ EA Azərbaycan filialının istehsalatdan ayrıl-madan “Azərbaycanda 1917-1920-ci illərdə vətəndaş müharibəsi” mövzusunun tədqiqatçısı doktorant P.B.Mosesovun dissertasiyası əsasında ermənilərin Azərbaycan tarixini təhrif etmək cəhdləri faktlarla göstərilmişdir.

“Cənubi Qafqaz respublikalarının Azərbaycan SSR-ə qarşı ərazi iddialarına Mərkəzi hakimiyyətin şərait yaratması” adlanan dördüncü yarımfəsildə ermənilərin 1941-ci ilin birinci və ikinci rüblərində Kəlbəcərlə həmsərhəddə hava limanı tikmək və Basarkeçər-Zod-Məscid yeri-Dəvədamı sahələri ilə Kəlbəcər sərhəddinə kimi avtomobil yolu çəkmək məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir.⁸⁵

Yarımfəsildə arxiv sənədləri əsasında erməni-gürcü qruplaş-masının Azərbaycandan ərazi iddiaları təhlil edilmiş, Azərbaycan rəhbərliyinin

⁸²İbrahimova, X.H. İkinci Dünya müharibəsi illərində dünya xalqlarının faşizm əsarətindən azad olunmasında azərbaycanlıların rolu // Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları. Qafqaz Universiteti, – Bakı, – 29-30 aprel, – 2016, – s.167.

⁸³Qurban, T. Dahi bəstəkar necə xilas oldu // Ekspres. – 2005, 8 sentyabr. – s.13.

⁸⁴Qurban, T. Marietta Şaginyanın əlyazmasına Mir Cəfər Bağırovun münasibəti və... // Nəbz. – 2001. – 03 noyabr - 09 noyabr. – s.11; На имя Багирова, за подписью Багирова (Сборник архивных документов) / Составитель Т.Гурбан. Редактор А.Балаев – Баку: ОЛ пркт, – 2016. – s.116-121.

⁸⁵Musayev, T. Ermənilər və faciələrimiz (XX əsrdə ermənilər tərəfindən xalqımızın başına gətirilmiş faciələr) / T.Musayev. – Bakı: Nurlar, – 2008. – s.109.

qətiyyətli mövqeyi, Cənubi Azərbaycanın Şimali Azərbaycanla birləşdirilməsi məsələsində SSRİ dövlətinin ardıcıl siyasət yeritmədiyi, ermənilərin xaricdəki dindaşlarının köməyi ilə birləşmə planını pozmaları faktlarla əsaslandırılmışdır.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “**Faşizm üzərində qələbədə Azərbaycan SSR-in roluna Mərkəzi hakimiyyətin münasibəti**” adlanır. “**Milli diviziyaların təşkili və diviziyadaxili münasibətlər. Hərbi hazırlığın təşkilində yol verilən nöqsanlar**” adlanan yarımfəsildə milli atıcı diviziyaların təşkili, diviziyadaxili münasibətlər və hərbi hazırlığın təşkilində yol verilən nöqsanlar araşdırılmış, cəbhə komandanlıqları diviziyaların fəaliyyətinə münasibətində nümayiş etdirdikləri ikili mövqe, diviziyaların təşkilindəki nöqsanlarda respublika hərbi komissarlığının əksəriyyəti rüslardan və ermənilərdən olan şəxsi heyətinin əsas rol oynadığı, ordu rəhbərliyinin işində olan nöqsanlar arxiv sənədləri əsasında sübut olunmuşdur⁸⁶.

“**Böyük dövlətlərin Bakı və Bakı nefti ətrafında toqquşan maraqları. Faşist Almaniyası üzərində qələbədə Bakı neftinin roluna SSRİ hökumətinin antimillı mövqeyi**” adlanan ikinci yarımfəsildə göstərilir ki, İkinci Dünya müharibəsi dövründə (1939-1945-ci illər) SSRİ-də çıxarılan 172 milyon ton neftin 118,9 milyon tonunu, yaxud 69 %-ni Bakı vermişdir⁸⁷. Ancaq Azərbaycan SSR-ə qarşı SSRİ-nin milli siyasətindəki ikili yanaşma və ayrı-seçkilik nəticəsində regionda hərbi əməliyyatların getməməsi bəhanə gətirilərək Bakı “Qəhrəman şəhər”lər sıyahısından kənar qaldı.

Yarımfəsildə Qafqazın, o cümlədən Bakının ələ keçirilməsi məqsədilə Almanıya, İngiltərə və Fransanın Bakının bombardman edilməsi planının mahiyyətinə aydınlıq gətirilmiş, Bakının tutulması ətrafında yaranan antisovet fikirlərin formalaşmasında rüsların və ermənilərin fəaliyyəti arxiv materiallarına əsasən sübut edilmişdir.

⁸⁶Письмо командира 223-й Стрелковой Дивизии генерал-майор Зюванова секретарю ЦК КП (б) Азербайджана М.Д.Багирову от 25 января 1943 года // Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики, Фонд №1, опись № 27, ед.хр. № 91, лист - 147.

⁸⁷Əmrahov, M.İ. İkinci Dünya müharibəsi 1939-1945 / M.İ.Əmrahov. – Bakı: Mütərcim, 2010. – s.364.

Üçüncü fəsil “**SSRİ-nin milli siyasətində Cənubi Azərbaycan məsələsi**” adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir. “**SSRİ-İran münasibətləri və ərəzi məsələləri**” adlanan birinci yarımfəsildə Azərbaycanın cənubu ilə şimalının birləşdirilməsi planından xəbərdar olan erməni-gürcü qruplaşmaları yenidən Azərbaycandan torpaq qoparmaq həvəsinə düşməsi, alovlanan milli-azadlıq hərəkatını boğmaq üçün SSRİ-nin üzünü Türkiyə istiqamətinə çevirmək cəhdləri və erməni rəhbərlərin “Böyük Ermənistan” yaradılmasını həyata keçirmək istəkləri arxiv sənədləri əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Fəslin “**Sovet-İran mədəni əlaqələrində Azərbaycanın rolu**” adlanan növbəti yarımfəsildə Cənubi Azərbaycana gedəcək qrupun təşkili⁸⁸ və fəaliyyətinə, Azərbaycan yüngül və yeyinti müəssisələrinin, maarif və mədəniyyət ocaqlarının Cənubi Azərbaycanda filiallarının açılmasının planlaşdırılmasına⁸⁹, “Vətən yolunda” qəzetinin nəşrinə⁹⁰ dair arxiv sənədləri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Yarımfəsildə, həmçinin səfir Andrey Smirnovun Əziz Əliyev qrupunun fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması arxiv sənədləri əsasında aydınlaşdırılmışdır.

Üçüncü fəslin üçüncü yarımfəsli “**Cənubi Azərbaycanda baş verən hadisələr və SSRİ rəhbərliyinin hadisələrə ikili münasibəti**” adlanır. Yarımfəsildə “21 Azər” hərəkatının baş verməsi üçün zəmin hazırlanması, dekabr ayının 12-də Azərbaycan milli hökuməti təşkili, sovet tərəfinin Cənubi Azərbaycan milli hərəkatına mənfi münasibəti, demokratik hərəkatın boğulması, Moskvanın Azərbaycan Milli Hökumətinə təsiri və təzyiqi, Stalinin S.C. Pişəvəriyə məktubu, 1946-cı il dekabrın 11-də (20 Azər 1325-ci il) S.C.Pişəverinin Təbrizdəki sovet

⁸⁸İrana xarici ezamiyyətə göndəriləcək rəhbər vəzifəlilərin, partiya, dövlət təhlükəsizliyi, daxili işlər orqanları və digər işçilərin ehtiyat siyahısı. 1941 // Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi, Fond №1, siyahı № 89, iş № 33, vərəq – 1-269.

⁸⁹Справка “О культмассовой работе и художественном обслуживании населения и советских войск в Южном Азербайджане, переписка о работе и кадрах газет “Ветен йолунда”, “Друг Ирана”, о высылке литературы, посылке художественных бригад и по другим вопросам // Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики, Фонд №1, опись № 30, ед.хр. № 224, лист – 51.

⁹⁰Həsənli, C. İkinci dünya müharibəsi illərində Azərbaycan hərbi, siyasi və diplomatik münasibətlərdə (1939-1945) / C.Həsənli. – Bakı: Yazıçı, – 2015. – s.147.

nümayəndələrinin təzyiqlə və nəzarəti ilə Təbrizi tərk etməyə məcbur edilməsinə dair xeyli sənəd təhlil olunmuşdur.

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində aparılmış tədqiqata yekun vurulmuşdur. Mühəribədən əvvəl və mühəribə illərinin sənədləri ilə tanışlıq, dövrün partiya, sovet və təsərrüfat orqanlarının rəhbərləri və işçilərinin söhbətləri, ziyalıların xatirələri, arxiv sənədləri, dövrə dair ədəbiyyat, mühəribə dövrünün və sonrakı illərin mətbuatı ilə tanışlıq göstərir ki, mühəribə illərində SSRİ-nin milli siyasətində müttəfiq respublikalara, o cümlədən Azərbaycana münasibət fərqli olmuşdur.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra nəşr olunan əsərlərlə tanışlıq, istər SSRİ dövründə işıq üzünə çıxarılan əsərlərin, istərsə də yeni nəşrlərin müqayisəsi göstərdi ki, müəlliflər müxtəlif dövrlərdə yazdığı əsərlərdə bir-birinə zidd fikirlər səsləndirirlər.

Qələbənin əldə olunmasında Azərbaycan xalqının xidmətlərindən çox yazılsa da, həmin dövrdə respublikada aparılan hərbi-müdafiə işləri, əhalinin hərbi hazırlığının artırılması, səfərbərliyin yüksək səviyyədə keçirilməsi, respublika əhalisinin fədakar əməyindən bəhs edən tədqiqatlar olmasına baxmayaraq, qələbənin əsil sahibkarının rus xalqı olduğu, hətta Azərbaycan əsgərlərinin qəhrəmanlıqlarının rusların ünvanına yazılması SSRİ-nin milli siyasətindəki ikili standartların təzahürü hesab olunmalıdır.

Tarixşünaslıqda dəfələrlə vurğulanmışdır ki, mühəribə illərində Azərbaycandan ordu sıralarına 678.950 nəfər kişi, 11 mindən artıq qadın səfərbərliyə alınmış, 260 min nəfərə qədər evdar qadın, təqaüdçü, yeniyətmə istehsalata gəlmişdir. İgid döyüşçülərimizin qəhrəmanlığı obyektiv və subyektiv səbəblərdən vaxtında və düzgün qiymətləndirilməmişdir. Məsələn, M.Hüseynzadənin bu ada ölümündən 13 il sonra layiq görülməsi, Həzi Aslanova ikinci dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adının 55 ildən sonra verilməsi və s., milli diviziyalarımızın döyüş yolunun şübhə altına alınması, milli hərbi birləşmələrin döyüş qabiliyyətinin zəif olması haqqında rus millətçi komandirlərin iddialarının əsassız olması tədqiqatlarla sübut olunmuşdur.

Arxiv sənədləri təsdiq edir ki, bəzi sovet generalları öz hərəkətlərinə haqq qazandırmaq məqsədilə milli hərbi hissələrdə olan yerli millətləri qorxaqlıqda günahlandıraraq milli diviziyalar haqqında yanlış fikirlər formalaşdırmağa cəhd etmişlər.

Araşdırmalar göstərmişdir ki, hissə və birləşmələrin qeyri-azərbaycanlı rəhbərləri döyüşçülərə mənfi münasibət bəsləmiş, hərbi bilikləri döyüşçülərə öyrədə bilməmiş və ya öyrətmək istəməmiş, nəticədə döyüşlərdə itkilərə, mənfi hadisələrin baş verməsinə, fərarilik hallarının artmasına şərait yaranmışdır. Sənədlər təsdiq edir ki, milli atıcı diviziyalarımızın komandirləri vəzifəsinə həmişə milliyətcə rus olanlar təyin olunmuşdur. Məsələn, 77-ci atıcı diviziya təşkil olunandan (1918-ci ildən) müharibə qurtaranadək (1945-ci ilin sentyabrınadək) təyin olunmuş 15 komandirdən yalnız 2 nəfəri, müharibə dövründə Azərbaycan SSR Hərbi Komissarlığında işləyən 781 nəfər zabıtdən cəmi 164 nəfəri, 77-ci və 416-cı Azərbaycan milli atıcı diviziyalarının 16 nəfər Sovet İttifaqı Qəhrəmanından cəmi 3 nəfəri azərbaycanlıdır.

Azərbaycanın təhsil, səhiyyə, ədəbiyyat və incəsənət xadimləri, alimlər bütün müharibə boyu mütəmadi olaraq döyüşən əsgərlərin yanında olmuş, alimlərin laboratoriyalarında qələbənin təmin olunması üçün gərgin axtarışlar aparılmışdır. 1941-1945-ci illər müharibəsi Sovet İttifaqının qələbəsi ilə başa çatdı. Bu qələbədə partiyanın rolu danılmazdır. Ancaq qələbə həm də böyük insan itkisi hesabına başa gəldi. Azərbaycan bu müharibədə 400 minə yaxın vətəndaşını itirdi. Bunun əsas səbəbləri sırasında 1937-ci ildə başlayan ordudakı təmizlənmələr, səfərbərlik elanından sonra milli respublikalarda döyüşən orduya çağırılan və rus dilini pis bilən əsgərlərə qarşı törədilən cinayətlər və s. məsələlərin üstüörtülü izah olunması da ikili siyasətin nəticəsi hesab olunmalıdır.

Araşdırmalar göstərdi ki, İkinci dünya müharibəsinin başlanması ilə Azərbaycan məsələsi yenidən beynəlxalq müzakirələrin subyektinə çevrildi. Dünya siyasətində neftin əhəmiyyətinin artması 1939-1940-cı illərdə Bakını müttəfiq dövlətlərin diplomatik müzakirələrinin mərkəzinə gətirdi. 1941-ci ilin iyununda SSRİ-nin dünya müharibəsinə daxil olması ilə Azərbaycanın həyatında və taleyində yeni bir mərhələ başladı. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən edildi ki, bu yeni mərhələdə Azərbaycanın neft sənayesinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi artıq dövlətlərarası-müttəfiqlərarası bir məsələyə çevrilmişdi.

Müasir dövrün siyasi hadisələrini izlədikdə aydın olur ki, XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq, Ermənistan adlı oyuncaq dövlətin Azərbaycan Respublikasına qarşı yenidən torpaq iddialarına düşməsi,

Qafqazda nüfuzunu itirməkdən qorxan keçmiş SSRİ adlı imperiyanın varislərinin dəstəyi ilə "Dağlıq Qarabağın öz müqəddəratını təyin etməsi" adı altında respublikamızın ərazi bütövlüyünün pozularaq 20 faizdən artıq torpaqlarımızın işğal olunması, milyondan çox soydaşımızın qaçqın və köçkün şəraitində yaşamağa məcbur edilməsi də SSRİ-dən miras qalmış ikili standartların Azərbaycana tətbiq olunduğunu bir daha təsdiq edir.

Azərbaycan xalqı 30 ildən artıq davam edən Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində qonşu Rusiya Federasiyasının fəaliyyətindən də narazı olmuşdur. Minsk qrupunun həmsədri kimi Rusiya Federasiyasının fəaliyyətinə əsasən deyə bilərik ki, münaqişənin yaradıcısı və bu gün də həllinə əsaslı təsir etmək istəməyən Rusiya hakim dairələridir. Bir vaxtlar SSRİ əleyhinə faşist təbliğatı aparan və SSRİ-nin məğlubıyyəti üçün faşist Almaniyası ilə ittifaqa girən erməniləri yaxşı tanıyan Rusiya Federasiyasının hakim dairələri faşist xislətli satqın Qaregin Njdeyə İrəvanın mərkəzində heykəl ucaldılarda səsini çıxarmadı. Garegin Njdeyə heykəl qoyulması onu göstərdi ki, irqçilik və faşizm Ermənistanın dövlət siyasətidir.

Son 30 ildə Azərbaycan xalqı münaqişənin sülh yolu ilə beynəlxalq hüquq çərçivəsində həllinə sadıqlıyını göstərdi. BMT-də Ermənistanın əleyhinə bir neçə qərarın qəbul edilməsinə baxmayaraq Ermənistan isə əksinə ABŞ, Rusiya və Fransanın dəstəyi ilə münaqişəni "konservləşdirməklə" məşğul oldu. Azərbaycanın bütün sahələrdə güclənməsinə baxmayaraq Qərb və rus diplomatiyasının gücü ilə formalaşdırılmış, xristian Ermənistanına himayəçilik etmək, münaqişəni dondurmaq və Ermənistanın apardığı işğalçılıq siyasəti nəticəsində yaradılmış status-kvonu Azərbaycana qəbul etdirmək üçün təsis edilmiş ATƏT-in Minsk qrupu 28 il ərzində "məlik diplomatiyası" yolu ilə problemin hərbi yolla həllinə imkan vermədi. Hətta BMT Təhlükəsizlik Şurası və Baş Məclisinin qəbul etdiyi 5 qətnamə, habelə AŞPA və ATƏT-in özünün qəbul etdiyi qətnamə və qərarların da kağız üzərində qalmasına səbəb oldu. Azərbaycanın yeraltı və yerüstü sərvətləri talan edildi və dünyanın müxtəlif yerlərindən ermənilərin Dağlıq Qarabağa və onun ətraf rayonlarına köçürülüb məskunlaşdırılmasına başlandı. 1988-1994-cü illər arasındakı Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi və bölgənin ətrafındakı işğal olunmuş 7 rayon 26 il ərzində çiçəklənən bir

diyardan "boz zonaya" çevirdi. Azərbaycan Ordusu Ermənistanın 26 il ərzində apardığı müharibə nəticəsində işğal etdiyi torpaqların böyük bir hissəsini cəmi 44 gün ərzində işğaldan azad edərək Ermənistan silahlı qüvvələrinin "məğlubedilməzliyi haqqında mifi" darmadağın etdi. Ermənistanın keçmiş rəhbərliyi 2016-cı il aprel döyüşlərindən olduqca ciddi "dərs aldı", yəni müharibə baş verəcəyi təqdirdə Azərbaycanın nəyə qadir olacağını dərk etdi, lakin siyasətdə naşı olan və Sorosun dəstəyi ilə "asanlıqla" hakimiyyəti ələ keçirən N.Paşinyan Dağlıq Qarabağ münaqişəsini nizamlamaq yox, yeni əraziləri işğal etmək yolu ilə status-kvonu əbədi etməyi qərarlaşdırdı. Bu səbəbdən də N.Paşinyan hökuməti İkinci Qarabağ müharibəsinin əsas təşəbbüskarı və səbəbkarıdır.

2020-ci ilin sentyabrında əks-hücum əməliyyatları ilə başlanan və xalqımızın qan yaddaşında əbədi yaşayacaq 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan ordusu Ermənistanı uzun illər rəhbərlik etmiş cinayətkarlar Köçəryan-Sarkisyan ordusunu məhv etdi. Füzuli, Hadrut, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Şuşa və Şuşadan bir gün sonra 70-dən çox kənd, bütövlükdə 300-dən çox yaşayış məntəqəsi işğaldan azad edildi.

Müharibədən sonra Azərbaycanın prioriteti Qarabağa qayıdır. Qayıdışın birinci addımının yoldan başlandığını düzgün qiymətləndirən Azərbaycan Prezidentinin göstərişi ilə 2020-ci ilin oktyabr ayından Tərtər rayonundan Suqovuşana, Göygöl rayonunun Toğanalı kəndi istiqamətindən Kəlbəcərə gedən yeni yolun çəkilişinə başlandı. Eyni zamanda Horadizdən Zəngilana, oradan Qubadlıya və Laçın rayonlarına qədər, 2016-cı ildə Cocuq Mərcanlıya çəkilməmiş yolun davamı Füzulidən Şuşaya yeni avtomobil yolunun çəkilişinə, işğaldan azad olunmuş ərazidə 4 beynəlxalq hava limanının tikintisinə başlandı.

Azərbaycan ərazilərinin işğaldan azad edilməsi həm də ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmininə ciddi töhfə verəcək. Qarabağın iqtisadiyyatının dirçəlişi bu bölgədə hər şeydən əvvəl turizm üçün geniş imkanlar açacaqdır.

İkinci Dünya müharibəsi illərində faşizm üzərində qələbədə mühüm rol oynayan Azərbaycan xalqı Qələbədən keçən 77 ildə erməni faşizminə qarşı mübarizə apardı, XX əsrin sonlarında Qarabağı işğalçılardan azad

etdi, zaman-zaman əlindən alınmış torpaqlarının qaytarılmasına, bütöv Azərbaycan xəritəsinin bərpasına başladı.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş elmi məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Sevastopolun azərbaycanlı müdafiəçiləri // – Bakı: Pedaqoji Universitet Xəbərləri, Humanitar Elmlər seriyası. – 2015, №2. – s.148-150.

2. Azərbaycan qadınları müharibə illərində / Doktorantların və Gənc Tədqiqatçıların XIX Respublika Elmi Konfransının materialları. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. – Bakı, – 7-8 aprel – 2015. – c.1, – s.323-325.

3. Snayper Balaoglan Abbasovun döyüş yolu arxiv materialları və sənədlərdə// – Bakı: Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, – 2016, №1. – s.130-135.

4. Azərbaycanlılar Stalinqrad döyüşlərində // – Bakı: Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal, – 2016, №1. – s.160-164.

5. 402-ci Azərbaycan milli atıcı diviziyasının təşkili və döyüş yolu// – Bakı: Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal, – 2016, №3. – s.142-147 (həmmüəllif).

6. 416-cı milli Azərbaycan diviziyasının döyüş yolu// – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2016, №2. – s.160-167.

7. Onlar Novorossiyskini müdafiə etmişlər // – Bakı: AMEA, Tarix İnstitutunun Elmi Əsərləri – 2016, – c.60, – s.115-122.

8. Bakı nefti uğrunda mübarizə və Bakının alman işğalçıları tərəfindən tutulması ehtimalı ətrafında mülahizələr və təxribatlar // – Bakı: Sivilizasiya. Elmi-nəzəri jurnal, – 2016, №3. – s.103-112 (həmmüəllif).

9. Azərbaycanda antisovet əhval-ruhiyyəsi və təxribatlar (1941-1945-ci illər)// – Bakı: Sivilizasiya. Elmi-nəzəri jurnal, – 2016, № 4. – s.69-74 (həmmüəllif).

10. 223-cü milli Azərbaycan diviziyası: təşkili, döyüş yolu, kadr problemləri // – Bakı: Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları. Beynəlxalq jurnal, – 2016, – Say 4, – c.5, – s.198-209.

11. İkinci Dünya müharibəsi illərində dünya xalqlarının faşizm əsarətindən azad olunmasında azərbaycanlıların rolu // Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları. Qafqaz Universiteti. – Bakı: – 29-30 aprel 2016, – 2-ci kitab, – s.1674-1675.

12. Bakı nefti müharibə illərində (1941-1945) // Doktorantların və Gənc Tədqiqatçıların XX Respublika Elmi Konfransının materialları. Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti. Bakı: – 24-25 may 2016, – c.1. – s.483-485.

13. İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində Azərbaycan SSR-də ictimai-siyasi, iqtisadi və sosial həyat // – Bakı: Sivilizasiya. Elmi-nəzəri jurnal, – 2017, № 2. – s.173-180 (həmmüəllif).

14. Азербайджанские Национальные Дивизии: организация, боевой путь, междивизионные национальные отношения, кадровые проблемы// – Тбилиси: Кавказ и Мир. Международный научный журнал, – 2017, №22. – с.128-132.

15. İkinci Dünya müharibəsi illərində ermənilərin Azərbaycan tarixini təhrif etmək cəhdləri // – Bakı: Geostrategiya. Aylıq ictimai-siyasi, elmi-populyar jurnal. – Yanvar-fevral – 2019, № 1 (49). – s.14-17 (həmmüəllif).

16. Роль Бакинской нефти в победе над фашистской Германией и отношение руководства СССР к Азербайджану двойным стандартом (1941-1945 гг.) // – Київ: Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. – 2019, Том 30 (69), № 3, – с.127-132.

17. Тема войны в литературе и искусстве (по материалам Азербайджанской ССР) (1941-1945 гг.) // – Dnipro, Ukraine: “Proceedings of the Second International Scientific Conference Education and Science in a Changing World: Problems and Prospects for Development”. – March 27-28, – 2020, – Part II, – с.163-166.

Dissertasiyanın müdafiəsi 30 iyun 2022-ci il tarixində saat 14.00-da Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.20 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az-1148, Bakı şəhəri, Yasamal r/nu., Zahid Xəlilov küç., 23. Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 27 may 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 24.05.2022

Kağızın formatı:60x84 1/16

Həcm: 36 050

Tiraj: 100